

Valse alarmkreten over China

Peter Navarro:

The coming China wars: Where they will be fought and how they can be won.

Upper Saddle River, NJ: Financial Times, 2007; 263 blz.; 28,50 euro; ISBN: 0-13-228128-7 (hb)

Peter Navarro, auteur van *If it's raining in Brazil, buy Starbucks: The investor's guide to profiting from news and other market-moving events* (2001), lijkt opnieuw een *bestseller* op zijn conto te hebben geschreven – tenminste als men naar de titel kijkt. Navarro werkt als *associate professor* economie en bestuurskunde (*public policy*) aan de University of California in Irvine en is er al vaker in geslaagd een breed publiek te bereiken met zijn boeken over investeringsstrategieën.

Deze keer gaat het echter niet over de trucs waarmee men zijn geld kan vermeerderen, maar over de dreigementen die uitgaan van één land, t.w. China. Bovendien belooft de titel van het boek dat Navarro weet hoe we de aanstaande 'China-oorlogen' kunnen winnen. Slechts een marketingtrucje? Een korte blik op de inhoud van het boek geeft aan waarover de toekomstige oorlogen gevoerd zullen worden.

Het boek begint met een fictief nieuwsberichtje, met de boodschap dat de verslechtering van de verhoudingen tussen Amerika en China de internationale financiële markten een zware klap toebrengt. Zodoende weten we al dat alles wat volgt geschreven is vanuit Amerikaans perspectief – *the world according to Fox TV*. Niet helemaal, maar Europa komt er nauwelijks in voor.

Misschien is dat ook niet zo erg. Want volgens de titel gaat het toch over oorlogen. Volgens Navarro staan er ons niet minder dan acht te wachten. Deze komen voort uit de

grootschalige fabricage van vervalste producten, de drugshandel, de vervuiling van het milieu, de conflicten rond de grondstoffen overal ter wereld, het buitenlands beleid van de Volksrepubliek, de problemen rond het Chinese watermanagement, interne sociale conflicten en de HIV/AIDS-problematiek in China. De geïnteresseerde krantenlezer zal de onderwerpen herkennen en ongetwijfeld al aanvoelen hoe erg het allemaal is. Maar komt daar nou echt ooit een oorlog van? Dat moet de auteur dan maar eens uitleggen.

De vraagstukken die Navarro in elf hoofdstukken behandelt, zijn de bekende bijeffecten van China's snelle economische ontwikkeling. Deze problemen zijn – omdat het een land van een behoorlijke omvang betreft – uiteraard enorm en ze zullen ook een langdurige, negatieve invloed hebben op de ontwikkeling van de hele wereld. De auteur schreef het boek met het oog op de toekomst van de kinderen en hij wilde ons laten zien hoe we de komende catastrofe kunnen verhinderen. Toch kan hij deze belofte helaas niet inlossen. Ook hij kan de problemen slechts schetsen en China en de rest van de wereld tot actie oproepen. Een oplossing moet de lezer zelf bedenken.

Voor het eerste hoofdstuk koos Navarro de 'China-prijs' en de 'wapens van massaproductie' als *eyecatcher*.¹ Hij heeft het vooral over de exportgeoriënteerde industrieën in het zuiden en zuidoosten van het land. De Chinese ondernemers hebben het systeem van de Japanners geperfectioneerd en op de weilanden (of beter in de rijstvelden) industriële clusters geschapen die transport- en transactiekosten helpen te minimaliseren. Daar kunnen ook kennis en technologische

know-how efficiënt in de praktijk gebracht worden. De lage wisselkoers van de *renminbi* ten opzichte van de dollar maakt het vervolgens mogelijk dat de productie van deze industriële centra massaal naar de Verenigde Staten uitgevoerd kan worden. De provincies in het zuiden en oosten van China lokken met lage lonen en een ontbrekend milieutoezicht ook vele buitenlandse investeerders. Het is dus maar een kwestie van tijd totdat echt alles *made in China* zal zijn.

In de volgende hoofdstukken toont Navarro hoe wij allemaal die prijs voor de roekeloze industrialisering van China betalen. In zijn beschrijving van de ontwikkelingen in het land spreekt hij echter heel ongenueanceerd over 'China' als *de* boosdoener. Hij besteedt nauwelijks aandacht aan de vaak zeer uiteenlopende belangen van de centrale Chinese regering, van provinciale en lokale bestuurders en van de ondernemingen, en scheidt de activiteiten van criminele elementen niet van het beleid van de autoriteiten. Zonder het bestaan van dit soort onwenselijke interacties te ontkennen, moet de auteur toch het verwijt gemaakt worden dat hij het transitieproces van een land van de grootte en betekenis van China te oppervlakkig benadert. Het helpt ons niet verder als we alles wat een China-geurtje heeft, toeschrijven aan het handelen van de Chinese regering. Dat zou tot overhaaste maatregelen leiden en een foute reactie op de uitdaging die de opkomst van het land niet alleen voor ons, maar zeker ook voor zijn bestuurders betekent.

De manier waarop Navarro zijn analyse van de problemen presenteert, draagt evenmin bij tot een beter begrip van de situatie. In hoofdstuk zes schetst hij het aandeel van China

in de internationale drugshandel. Op blz. 123 vertelt hij dat 80 tot 90% van de mondiale *ecstasy*-productie uit België of Nederland afkomstig is, maar dat de belangrijkste ingrediënten in China worden geproduceerd. Zonder de Chinese massaproductie ook in deze sector zou het *ecstasy*-probleem dus helemaal niet bestaan. En omdat het zo leuk bij het onderwerp past, wordt op blz. 127 ook nog even duidelijk gemaakt dat het Chinese banksysteem met zijn vele mankementen rechtstreeks uitnodigt tot witwassen en deponeren van het door de drugshandel verdiende geld. Deze beweringen spreken kennelijk zo voor zichzelf, dat de auteur het niet nodig acht feiten en cijfers te citeren en volstaat met verwijzing naar een rapport uit 1999, dat onder de bijgevoegde *link* niet op internet te vinden is en waarin ook niet staat dat China zich tot een geldwitwascentrum ontwikkelt. Met zo'n analyse zullen we de China-oorlogen zeker niet winnen.

De titel van het boek speelt met angsten, oftewel onzekerheden, die velen bekruipen ten aanzien van de

snelle en zo nadrukkelijke opkomst van China. Ook Navarro weet niet hoe we met deze mondiale uitdaging moeten omgaan. Vanuit het perspectief van een Amerikaanse econoom noemt hij de meest bedreigende gevolgen. Toch heeft hij het nooit over foute beleidskeuzen en inflexibiliteit in het Westen, die deze uitdaging vaak nog verergeren. Navarro's boek is geen diepgaande analyse, maar een snel geschreven samenvatting van de bijeffecten van de economische ontwikkeling van China. De gekozen onderwerpen zijn elk voor zich urgent genoeg om de geïnteresseerde aan te moedigen verder te lezen.

The coming China wars is dus geschikt voor eenieder die graag een niet te rooskleurig overzicht wil hebben over de opkomst van China. Het boek leest snel en Navarro heeft een paar boeken, waar inhoud en titel in een betere verhouding staan, ruimschoots geciteerd.² Als men dus geïnspireerd raakt verder te lezen en zelf op zoek wil gaan naar een antwoord op de vraag hoe we de uitdaging moeten aangaan, heeft Navarro

ten minste een van zijn doelen bereikt – ons wakker te schudden. Maar wel ten behoeve van zijn bestsellerslijstje.

Susann Handke

Noot

- 1 De term 'China-prijs' slaat op de angst van producenten in het Westen voor goedkope producten uit China: de prijs moet met 30 procent naar beneden, anders ben je je klanten kwijt. Gezien het feit dat het hier alle economische sectoren betreft, is er een geweldige economische machtsverschuiving gaande.
- 2 Ted C. Fisherman, *China, Inc.: How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World* (2005); Oded Shenkar, *The Chinese Century: The Rising Chinese Economy and Its Impact on the Global Economy, the Balance of Power, and Your Job* (2004); en Elizabeth C. Economy, *The River Runs Black: The Environmental Challenge to China's Future* (2004).

Susann Handke is onderzoeker bij het *Clingendael International Energy Programme* (CIEP) en *Clingendael Asia Studies* (CAS)

Mythen en waarheden over invloed China en India op de wereldeconomie

L. Alan Winters & Shahid Yusuf (red.):
Dancing with Giants: China, India and the Global Economy.
 Washington, D.C.: Worldbank, 2007; xvi + 272 blz.; \$ 20,- (of gratis te downloaden via: www.worldbank.org);
 ISBN-10: 0-8213-6749-8

In deze publicatie van de Wereldbank komen belangrijke aspecten van de groei van China en India in zes essays aan de orde. Steeds wordt de vraag ge-

steld of voortzetting van de snelle groei van economische activiteit tot 2020 haalbaar is, of er aanwijzingen zijn welke vorm deze groei zal aannemen en hoe deze expansie andere landen zal beïnvloeden. Wisselwerking met en invloed op de rest van de wereld worden behandeld in drie hoofdstukken over, respectievelijk, de herschikking van de mondiale industriële landkaart, internationale handel en het internationale financiële systeem. Twee hoofdstukken over ongelijkheid en *go-*

vernance bezien mogelijke beperkingen van en invloeden op de groei van de giganten, terwijl één hoofdstuk lokale en mondiale effecten op het gebied van energie en uitstoot analyseert. De reeks kwalitatieve en kwantitatieve factoren die de voortgang en effecten van de groei projecteren, verschilt per hoofdstuk. Zoals de redacteuren van de bundel in hun inleiding opmerken, zijn alle voorspellingen die gedaan worden over de 'giganten' en de wereldeconomie dus voorwaardelijk.

Wat blijft over van de retoriek van 'China als bedreiging' en 'de hete adem van grote mogendheid India' na zulk grondig onderzoek? Het hoeft nauwelijks te verbazen dat de auteurs tot heel andere inzichten komen dan de gemiddelde krant ons zeer regelmatig presenteert. Enkele voorbeelden illustreren dit. Rijke landen zijn geen verliezers, maar grote *winnaars* als het gaat om de prijsdalingen die China en India op gang hebben gebracht. Landen met een hoog inkomen concurreren namelijk al geruime tijd niet meer in de productie van kleding, schoenen en consumentenelektronica. Daarnaast dragen China en India weliswaar bij aan stijgende energieprijzen en CO₂-uitstoot, maar zijn zij niet de primaire oorzaak hiervan.

De auteurs tonen een grote mate van realisme, door de grote gevolgen van de economische groei van China en India te erkennen, maar verzuimen niet deze in perspectief te plaatsen. Zo stellen zij dat de verwachte *daling* in China's exporten – die niet geheel gecompenseerd zal worden door India – waarschijnlijk gepaard zal gaan met een daling in de Chinese financiële reserves, die de mondiale rentepercentages zal doen stijgen. Juist de rijke landen, die het meeste lenen, doen er goed aan hierop te anticiperen door aanpassingen door te voeren in hun fiscale en externe positie. De midden- en lage-inkomenslanden

komen *wel* meer onder druk te staan door China's productie-industrie en ze zullen de industriële en innovatie-capaciteit van China op zijn minst moeten bijbenen. Op zijn beurt zal India een belangrijke speler worden in de *software*-, bedrijfsprocessen en *consulting*-sectoren, en ook meer concurreren met landen in het lage en middensegment, waaronder China.

In de onvermijdelijke voorwaardelijkheid van de modellen die gebruikt worden, schuilt het vernieuwende karakter van de bevindingen, maar juist ook de zwakte van deze publicatie – althans, voor een groot deel van het lezerspubliek. De economische modellen waarop de analyses en voorspellingen gebaseerd zijn, zijn veelal zó gecompliceerd, dat de niet-econoom of -econometrist gemakkelijk de draad kwijt raakt. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de datasets per hoofdstuk verschillen. Algeheel inzicht wordt bemoeilijkt doordat het vrijwel onmogelijk is te overzien hoe verschillende aannames de modellen beïnvloeden. Om een eenvoudig voorbeeld te geven: hoe realistisch zijn voorspellingen over groeitrends als deze tegen constante wisselkoersen berekend worden? Met constante wisselkoersen uitgaande van de waarde van 2004 is de projectie dat het aandeel in het wereld-BNP van China en India tussen 2005 en 2020 groeit van 4,7 naar 7,9% respectievelijk van 1,7 naar 2,4%. Maar hoe realistisch is deze

aanname en hoe (anders) zouden de uitkomsten zijn als deze aanname losgelaten werd? De behoefte aan aandacht voor behandeling van en een antwoord op deze vragen wordt nog versterkt doordat, behalve in het hoofdstuk over *governance*, slechts in beperkte mate aandacht wordt geschonken aan analyse van de strategie achter de statistieken.

Dit neemt niet weg dat *Dancing with Giants* een belangrijke bijdrage levert aan de discussie over een actueel en complex thema. De essays zijn zeer informatief door de verscheidenheid in kennis en achtergrond van de auteurs. De conclusies en voorspellingen die zij presenteren, leveren een waardevolle bijdrage aan een debat dat helaas vaak blijft steken in clichés. De interdisciplinaire aanpak verschaft fundamentele inzichten in de groei van China en India, alsmede de invloed die de ontwikkeling van deze landen zal hebben op de wereld-economie. Door verwijzingen naar een groot aantal achtergrond-*papers* is deze publicatie tevens nuttig voor specialisten.

Maaïke Heijmans

Maaïke Heijmans is onderzoeker bij *Clingendael Asia Studies* (CAS) en bij het *Clingendael Diplomatic Studies Programme* (CDSPP).

Advies voor het Nederlandse Chinabeleid

Adviesraad Internationale Vraagstukken: Met het oog op China. Op weg naar een volwassen relatie.

Den Haag: Adviesraad Internationale Vraagstukken, april 2007;

Advies No. 55; 68 blz. + bijlagen

In oktober 2006 vroeg de Nederlandse regering advies aan de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) over de betekenis van de opkomst van China voor het Nederlands buitenlands en defensiebeleid. Het gevraagde rapport verscheen in april 2007. Daarin geeft de AIV een zeer breed overzicht van de ontwikkeling die China doormaakt. Onderwerpen variëren van economische groei tot mensenrechten, en van de VN-Veilighedsraad tot militaire hervormingen. De AIV signaleert de uitdagingen waarvoor de Chinese regering staat en spreekt ook verwachtingen uit over toekomstige ontwikkelingen. Op basis van een lijst van expliciete vragen in de adviesaanvraag komt de Adviesraad tot een aantal aanbevelingen aan de Nederlandse regering.

De aanbeveling die bij verschijning van het rapport de meeste aandacht van de media kreeg, is dat Nederland zich binnen de Europese Unie moet inspannen om het wapenembargo tegen China op te heffen. Dit embargo werd ingesteld nadat het Chinese leger in juni 1989 met veel geweld een einde had gemaakt aan de demonstratie op het Tiananmenplein in Beijing. De AIV geeft als belangrijkste argument waarom het wenselijk is dat het wapenembargo ingetrokken wordt, dat voortzetting geen recht doet aan de geest van partnerschap tussen Europa en China. Het gaat de AIV vooral om het discriminerende aspect van het embargo, dat zich specifiek op China richt. De Adviesraad stelt als

voorwaarde voor afschaffing van het embargo dat eerst een aangescherpte EU Gedragscode voor wapenexport in werking treedt, die zich niet uitsluitend op China richt.

Het EU-wapenembargo raakt aan een aantal fundamentele vragen over de aard van de relatie tussen Europa en China. Een van de moeilijkste daarvan is wat de plaats van mensenrechten moet zijn in de 'geest van partnerschap'. De AIV pleit voor een 'volwassen relatie' tussen het Westen en China: een gelijkwaardige relatie van wederzijds respect, waarin beide zijden elkaar aanspreken op elkaars handelwijze. De Adviesraad lijkt te vinden dat het aanspreken van elkaar niet samen moet gaan met het vasthouden aan 'conditionaliteiten', zoals het wapenembargo. Een andere lastige vraag is wat de plaats van de Verenigde Staten is in de Chinees-Europese relatie. De AIV erkent dat afschaffing van het wapenembargo sterke weerstand vanuit Washington zal oproepen, maar de Adviesraad biedt Nederlandse en Europese beleidsmakers geen concrete middelen om die weerstand te boven te komen. Het rapport pleit voor een multipolaire wereldorde (in de zin dat er naast de Verenigde Staten meerdere machtscentra zijn die verantwoordelijkheden moeten nemen op het internationale toneel) zonder ondergraving van de transatlantische samenwerking. In het geval van het wapenembargo lijken deze twee doelen niet goed samen te gaan en lijkt de Adviesraad te neigen naar het doorzetten van afschaffing van het embargo, ook tegen de zin van Washington.

Minder in de media besproken dan de kwestie van het wapenembargo, is de aanbeveling dat Nederland bijdraagt aan een grotere rol van China in multilaterale fora, zoals

G-8, Wereldbank en IMF. Dat deze aanpak leidt tot een verzwakking van Nederlandse invloed in bepaalde fora, neemt de Adviesraad voor lief. Hiermee geeft de AIV een antwoord op de centrale vraag in de adviesaanvraag: hoe kan China gestimuleerd worden zich te ontwikkelen tot verantwoordelijke belanghebbende op het wereldtoneel? De 'hedged integration' waarvan de AIV voorstander is, betekent uiteindelijk dat het Westen geleidelijk een invloedrijkere positie aan China toekent naarmate dit land zich bereid en in staat toont een meer verantwoordelijke rol te spelen. Het Nederlandse Chinabeleid is in essentie niet een kwestie van invloed uitoefenen op China zelf, maar op de mede-lidstaten in de EU en andere internationale organisaties. Het is deze indirecte relatie die het formuleren van een Chinabeleid voor Nederland tot een uiterst complexe zaak maakt.

Wat betreft het streven naar een verantwoordelijk China ontbreekt overigens in de analyse van de AIV het gegeven dat het Westen en Japan – de belangrijkste machtscentra in internationale betrekkingen – zich vóór 1949 uiterst onverantwoordelijk hebben opgesteld ten opzichte van China, en daarmee mede de context hebben geschapen waaruit China's huidige autocratische regime is voortgekomen. Het is de Chinezen niet ontgaan dat ook in het algemeen de relatie tussen het Westen en ontwikkelingslanden een problematische geschiedenis heeft. Voor een effectief en geloofwaardig beleid van de EU, en van Nederland, is het nodig rekening te houden met deze historische context.

Het oordeel van de Adviesraad over de internationale rol van China en de mogelijkheden die China's

opkomst biedt, is in essentie optimistisch, hoewel het rapport zeker ook kritische kanttekeningen plaatst over problemen binnen China en in China's buitenlands beleid. Het AIV-rapport geeft een beknopt en helder overzicht van een groot aantal complexe onderwerpen, en roept belangrijke vragen

op. Het biedt daarmee een bruikbare aanzet voor een nadere bestudering van diverse deelonderwerpen, alsmede voor een veelomvattend en coherent kader voor het Nederlandse Chinabeleid.

Frans Paul van der Putten

Frans Paul van der Putten is onderzoeker bij *Clingendael Asia Studies (CAS)* en bij *Clingendael Security and Conflict Programme (CSCP)*.

Wat er zoal speelt tussen Brussel en Beijing

Marcin Zaborowski (red.):

Facing China's Rise: Guidelines for an EU Strategy (Chaillot Paper, 94).

Parijs: EU Institute for Security Studies (EUISS), december 2006; 125 blz.; 10,- euro; ISBN: 92-9198-100-1

China staat sinds enkele jaren eindelijk prominent op de agenda van de Europese Unie. Terwijl men zich in de Verenigde Staten al sinds het begin van de jaren '90 buigt over de vraag wat het antwoord moet zijn op China's snelle opkomst als economische en politieke wereldmogendheid, leek het lange tijd alsof de Europese Unie zat te slapen. Natuurlijk heeft Europa minder directe veiligheidsbelangen ten aanzien van China dan de Verenigde Staten, maar met gebrek aan aandacht voor China en de Aziatische regio in zijn geheel zou de EU toch belangrijke kansen voor een vruchtbare economische en politieke samenwerking mislopen.

Inmiddels beseft ook de EU dat het aanhalen van de banden met China van essentieel belang is voor de eigen toekomst. Dat geldt in de eerste plaats voor de economische betrekkingen – de EU is China's grootste handelspartner; China is de tweede grootste handelspartner van de EU – maar ook voor de politieke relatie, want China's politieke invloed in de wereld neemt snel toe. In 2003

werden de EU en China 'strategische partners' en sindsdien breidt de politieke samenwerking zich geleidelijk uit. In tegenstelling tot de Verenigde Staten kiest de EU daarbij uitdrukkelijk de vorm van *engagement* van China. Door middel van dialogen en concrete samenwerkingsprojecten verwacht de EU de meeste invloed op China's ontwikkeling in de richting van een meer open en democratische samenleving uit te kunnen oefenen.

Dat is ook het uitgangspunt van de meeste bijdragen aan dit boek. Het bevat acht artikelen over uiteenlopende aspecten van de relatie China-EU. Te zamen geven zij een goed beeld van wat er zoal speelt tussen Brussel en Beijing, alsmede van de enorme uitdagingen waarvoor de EU zich gesteld ziet bij verdere ontwikkeling van de relatie. Het boek is opgesplitst in drie delen: China's binnenlandse ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor de rest van de wereld; China's buitenlandse politiek, inclusief de relatie met de Verenigde Staten; en de ontwikkeling van een EU-strategie ten aanzien van China.

Interessant in het eerste deel zijn vooral de hoofdstukken van Duncan Freeman over de gevolgen van China's economische ontwikkeling voor Europa en van Peter Ferdinand over de vragen in hoeverre China democratiseert en welke rol de EU kan spelen in het stimuleren van liberale

hervormingen. Ferdinands antwoord op de eerste vraag is 'nog nauwelijks', maar net zoals Freeman ziet hij een belangrijke rol weggelegd voor de EU. Beide auteurs concluderen dat voortdurende aandacht en een consistent lange-termijnbeleid wel degelijk iets opleveren in China, bijvoorbeeld waar het gaat om integratie in de wereldgemeenschap, het juridische systeem of het Chinese bewustzijn op het terrein van mensenrechten.

Een belangrijk thema in de betrekkingen tussen China en de EU, energiebeleid, komt aan de orde in deel twee, in een bijdrage van Philip Andrew Speed. Volgens Speed moet de EU de verleiding weerstaan China te bekritisieren om zijn energiebeleid, maar juist begrip tonen voor de angsten en zorgen waaruit dat beleid voortkomt. Zo kan het Beijing helpen meer inzicht en vertrouwen te krijgen in het internationale systeem van instellingen en de daarbij behorende normen en waarden. Speed is groot voorstander van uitbreiding van de samenwerking op het terrein van China's binnenlands energiebeleid, zowel om Beijing te ondersteunen bij het formuleren van energiebeleid als bij het ontwikkelen van efficiënter en schoner energiegebruik via overdracht van kennis en technologie.

Het laatste deel bevat twee bijdragen over de betrekkingen tussen China en de EU in hun geheel:

een kritische beschouwing van Axel Berkofsky en een officieel overzicht van Antonio Tanca van het EU-Raadssecretariaat. Berkofsky gaat uitgebreid in op de fundamentele verschillen tussen beide partijen, of het nu gaat om internationale normen en waarden of om inhoudelijke beleidsterreinen. Hij betwijfelt, ook met het oog op de verdeeldheid binnen de EU, of een strategisch partnerschap met China wel mogelijk is. Zijn advies aan de EU is zich te concentreren op de dagelijkse economische en politieke problemen, zoals het EU-handelstekort met China, de Chinese zorgen over toenemend protectionisme van de EU of de mensenrechten. In het

gezamenlijk nastreven van 'effectief multilateralisme' ziet hij voorlopig weinig brood.

Facing China's Rise is een ideaal boek voor wie in een paar uur een overzicht van de Chinees-Europese betrekkingen wil verkrijgen. De belangrijkste onderwerpen komen allemaal aan bod, evenals de internationale context van die betrekkingen. De auteurs in deze bundel, veelal bekende deskundigen of beleidsmakers op het gebied van de betrekkingen tussen China en de EU, benaderen hun thema's op analytische wijze en besteden aandacht aan zowel het Westers als het Chinees perspectief. Daarmee wordt een eenzijdige toon-

zetting pro- of anti-China voorkomen. Het advies om begrip te tonen voor de Chinese kant van de zaak, komt in de diverse bijdragen prominent naar voren, maar zoals Peter Ferdinand schrijft (blz. 38): 'enige nederigheid is op haar plaats, maar [de EU hoeft] geen kowtow te maken.' (Een kowtow is de traditionele knielende buiging voor de Chinese keizer).

Ingrid d'Hooghe

Ingrid d'Hooghe is als *senior research associate* verbonden aan *Clingendael Asia Studies (CAS)*.

Japanse hardleersheid

Willem van Kemenade:

China and Japan: Partners or Permanent Rivals?

Den Haag: Instituut Clingendael (Clingendael Diplomacy Studies Programme/Clingendael Asia Studies), november 2006; (Clingendael Diplomacy Paper, No. 9); 101 blz.; ISBN: 90-5031-111-3

De relatie tussen Japan en China, de twee grote mogendheden van Oost-Azië, is de grote onzekere factor in een regio die steeds meer aan belang wint. China ontwikkelt zich langzaam maar zeker als economische reus en eist zijn plaats op als de belangrijkste regionale mogendheid, zoals in het bijzonder is te zien in de voortvarende ontwikkeling van de relaties met de ASEAN en de doorslaggevendende rol van China in het conflict rond Noord-Korea. Voor Japan is China inmiddels de grootste handelspartner, en toch lijken Japanse leiders zich weinig druk te maken om de relatie met de grote

buur. Waar elders vinden we buurlanden die zo belangrijk voor elkaar zijn, maar waarvan de leiders elkaar toch jarenlang hebben genegeerd, zoals gebeurde tijdens het premierschap van Junichiro Koizumi?

Clingendael-onderzoeker en oud-China-correspondent Willem van Kemenade heeft deze relatie onder de loep genomen in *China and Japan: Partners or Permanent Rivals?* In honderd pagina's geeft Van Kemenade een uitgebreide schets van de relatie tussen beide landen in de periode na de Koude Oorlog, waarin beide gedwongen zijn tot herdefiniëring van hun positie ten opzichte van elkaar en van de rest van de regio. Ook Taiwan, Noord-Korea, de ASEAN-landen en de Verenigde Staten komen uitgebreid aan de orde.

De betrekkingen tussen Japan en China kennen weinig heuglijke momenten. Neem het bezoek van Jiang Zemin aan Tokio in 1998, dat mislukte vanwege de oorlogsgeschiedenis. 'The

Japanese had concluded that the Chinese were not interested in a solution of the historical issue, but rightly or wrongly they were convinced that Beijing wanted revenge, in classical Confucian fashion.' Dat wil zeggen, als vermeende bron van de Aziatische beschaving wilde China wraak voor de vernederingen toegebracht door 'leerling' Japan.

De oorlog die Japan en China in het derde en vierde decennium van de twintigste eeuw vijftien jaar lang hebben gevoerd, speelt een grote rol in het verhaal. China heeft geen enkel probleem deze kaart, dat wil zeggen het belaste Japanse verleden, zo slim mogelijk uit te spelen, opdat Japan voortdurend struikelt, bijvoorbeeld bij pogingen een zetel in de VN-Veilighedsraad te bemachtigen. In de tussentijd nemen de Chinezen allerlei initiatieven richting Zuidoost-Azië, waarbij Japan wederom het nakijken heeft. Japan houdt nu eenmaal niet van vrijhandel en houdt er niet van

andere Aziatische landen als gelijkwaardig te beschouwen. Gedurende de gehele Koude Oorlog had Japan vrij spel in Zuidoost-Azië, maar het heeft er geen innige banden weten op te bouwen. Nu is het in een paar jaar tijd door China naar de tweede viool verwezen.

In de tussentijd gebruikt een Japanse leider als ex-premier Koizumi de oorlog vooral in de binnenlandse politiek. Door respect te tonen aan de gevallen tijdens zijn bezoeken aan de Yasukuni-tempel is hij tegemoetgekomen aan kiezers ter rechterzijde. Zijn opvolger Abe heeft [na verschijning van het hier besproken boek; eindred.] de pijn voor de Chinezen verzacht door de tempel weliswaar niet te bezoeken, maar heeft wel 50.000 yen gedoneerd om er een boom mee te planten.

Deze heibel over de oorlog vormt de achtergrond waartegen zich meer acute conflicten ontvouwen, zoals de betwiste gas- en oliereserves in de Oost-Chinese Zee en de zeggenschap over de Diaoyu/Senkaku-eilanden. Van Kemenade geeft in de conclusies van zijn essay uiting aan een 'strong hope that Japan and China will find a set of magic formulas to rebuild their fragile relations in a sustainable way'. Zo stelt hij concreet voor dat de twee landen zich richten op samenwerking op het gebied van energie, zoals de Europese samenwerking ooit begon in de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal.

Hoe loffelijk dit streven ook mag zijn, verheldert het voor de lezer de toekomst? De toekomst voorspellen is altijd koffiedik kijken en niet aan te raden. Maar dat neemt niet weg dat ook Van Kemenade een aantal trends

constateert die van belang zijn voor de toekomst. Bijvoorbeeld dat China zich tot reus ontwikkelt en initiatieven in de regio neemt, terwijl Japan alleen maar dichterbij naar de Amerikanen toe kruipt. 'There is no room for any Japanese leader to consider the Chinese side. [...] [t]he Japanese government is now totally involved with American military strategy.'

Terwijl Van Kemenade deze realiteit: Japan dat zich niet thuisvoelt in Azië en welhaast een onlosmakelijk deel van het Amerikaanse imperium wordt, zeer juist herkent, pint hij zijn hoop juist op meer samenwerking tussen Japan en China. De welhaast onoverbrugbare kloof tussen beide posities vult Van Kemenade door liberaal getinte sprekers aan Japanse kant aan het woord te laten, zoals de invloedrijke zakenman Yotaro Kobayashi, die menen dat Japan opnieuw lid van Azië moet worden en lering moet trekken uit de Europese samenwerking.

Het is de vraag of Van Kemenade daarmee niet een stap te ver gaat. Op dit punt gekomen moet ik vooral eerst noteren dat ik schrijf vanuit een geheel andere positie dan Van Kemenade. Hij is oud-correspondent te Beijing, ik te Tokio. Met die achtergrond zie ik zelf géén aanwijzing dat een herpositionering van Japan in Azië aanstaande is. Zakenman Kobayashi mag de noodzaak daarvan inzien, het volledige Japanse zakenleven, met grote belangen in China, was niet in staat Koizumi (wiens partij nota bene leeft van donaties uit het bedrijfsleven) van zijn bezoeken aan de Yasukuni-tempel af te houden. Koizumi afdoen als een 'maverick' (spelbreker; dissident), doet de zeer

nationalistische aard van de Liberaal-Democratische Partij (LDP) denk ik geen recht.

Het meest zorgwekkende vond ik zelf in Tokio tijdens de Koizumi-jaren altijd dat er geen enkele strategische visie ten grondslag leek te liggen aan de acties van Koizumi. Ondanks navragen heb ik die strategische visie in ieder geval nimmer kunnen vinden. Koizumi zei slechts dat China wel bij zou draaien, maar dat is nooit gebeurd. Japan is juist bijgedraaid, nu de nieuwe premier Abe géén bezoeken meer aflegt. Maar dat maakt Abe geen haar minder nationalistisch. In plaats van een bezoek stuurt hij een offerande naar de Yasukuni. In de tussentijd werkt hij aan een nieuw doel voor 's lands onderwijs: breng de kinderen meer nationalisme bij! De enige reden dat Japan zich zo kan gedragen, is juist de Amerikaanse paraplu. Het land trekt zich niets aan van zijn bureu. Het heeft uit de Tweede Wereldoorlog overgebleven territoriale disputen met alle drie de grote Aziatische bureu: China, Zuid-Korea en Rusland. Schuilend onder de Amerikaanse paraplu en verwikkeld in achterhoedegevechten veroorzaakt door een oorlog die inmiddels al meer dan zestig jaar oud is, verliest Japan de wedloop die is gericht op vormgeving van de gehele regio. Dat is vooral nog de realiteit.

Hans van der Lugt

Hans van der Lugt is oud-correspondent van *NRC Handelsblad* in Tokio, thans verbonden aan dit dagblad als redacteur landbouw.

Economische en sociale gevolgen van Indonesische onafhankelijkheidsstrijd

Els Bogaerts & Remco Raben (red.):

Van Indië tot Indonesië.

Amsterdam: Boom, 2007; 160 blz.; 19,50 euro
ISBN: (10) 90-8506-426-0/(13) 978-90-8506-426-8

Van Indië tot Indonesië toont op de omslag een grote, lege *convertible* die geparkeerd staat in een menigte Indonesiërs. Half op de auto geleund kijken zij naar een punt buiten de foto, waar het blijkbaar gebeurt. Deze foto is een beeld van de aankomst van Soekarno in Jakarta in 1948. 'Independence is a stranger in an open car, to tempt you in and drive you far away,' zou men als variatie op Annie Lennox' songtekst kunnen zeggen.¹ Onafhankelijkheid als een open begrip, waar ieder zijn eigen invulling aan gaf, blijkt inderdaad één van de hoofdthema's van de bundel te zijn. Het eind van de jaren veertig en de jaren vijftig vormden in Indonesië een periode van idealisme, hoge verwachtingen en desillusie, met daartussen de relictten van de koloniale maatschappij, een periode die alleen al om nostalgische redenen het bestuderen waard is.

In de inleiding wordt nog een ander doel van het boek gegeven. Veel over de dekolonisatie zou zijn vergeten, migranten werden genegeerd en de mensen in Nederland hadden niet bepaald een gewillig oor voor de ervaringen van de voormalige kolonialisten. In het kader van het door het ministerie van VWS gefinancierde programma *Van Indië tot Indonesië* worden daarom door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) een aantal deelonderzoeken uitgevoerd, die zullen uitmonden in monografieën. De titel van het programma wordt gespe-

cificeerd met 'een breed opgezet historisch onderzoek naar in het bijzonder de sociale en economische gevolgen van de Japanse bezetting en de daarop volgende Bersiap- en revolutietijd alsmede het dekolonisatieproces voor de verschillende bevolkingsgroepen in de verschillende regio's in Nederlands-Indië/Indonesië' (blz. 8). In de bundel, onder redactie van Bogaerts en Raben, zijn de belangrijkste bevindingen alvast samengevat.

Wat is dat toch, om voortdurend vanuit het dekoloniatieperspectief naar het Indonesië van de jaren veertig en vijftig te willen kijken en tegelijkertijd de indruk te wekken dat het om vergeten geschiedenis gaat? Hele generaties middelbare scholieren hebben onderhand de dekolonisatie van Nederlands-Indië als eindexamenonderwerp gehad. De hoeveelheid wetenschappelijke en populaire literatuur over dit onderwerp is zeer aanzienlijk. De dekolonisatie mag zich erin verheugen een plaats te hebben in de historische canon. Meer onderzoek mag natuurlijk altijd, maar niet meer de indruk wekken verguisd en vergeten te zijn, alstublieft!

De bundel bevat acht artikelen over onder meer het geweld, de stad, de arbeidersbeweging, de economische dekolonisatie, het fotomateriaal uit de onafhankelijkheidsstrijd, de oorlogsschade en *backpay* (achterstallige salarissen aan Nederlandse oud-militairen en ambtenaren). In ieder geval drie artikelen maken nieuwsgierig naar de monografieën die de auteurs zullen afleveren.

Allereerst het artikel van Robert Cribb over 'Misdaad, geweld en uitsluiting in Indonesië'. Cribb probeert een verklaring te vinden voor het geweld dat na 1945 opkwam en Indonesië

sindsdien is blijven teisteren, terwijl de bevolking in de eerste helft van de twintigste eeuw het imago van zachtmoedigst volk op aarde had. Cribb vindt een oorzaak in de zogenaamde 'reservoirs van geweld', die al in de laatkoloniale tijd bestonden. Hieruit zou later het massale geweld tegen vooral buitenstaanders voortkomen.

Eén van die reservoirs was, zoals Cribb het noemt, het particularistische juridische systeem. Het denken in termen van *adat*-recht – dat de verschillen tussen de uiteenlopende bevolkingsgroepen benadrukte – had tot gevolg dat de bevolking niet het idee leerde kennen van de wet als een abstracte, onpartijdige scheidsrechter voor alle partijen. Het door de kolonistator aangehangen uitgangspunt dat de meeste volken in de archipel zich in een primitieve toestand bevonden, zorgde ervoor dat wraak en vergelding min of meer werden gedoogd. Hierdoor werd een moreel universum gecreëerd waarin mensen meenden het recht in eigen hand te mogen nemen. Daarbij kwam nog dat het politieapparaat bijzonder zwak was, zodat – ook als men dat zou willen – de orde moeilijk te handhaven was, wat weer tot gedogen leidde. Een ander gevolg van de zwakke ordehandhaving door de koloniale overheid was dat er rond de bestuursambtenaren allerlei half-maffiose bendes ontstonden, die de rust moesten handhaven. Het latere Indonesische leger en de Indonesische politici zouden juist van deze groepen gebruik maken om opposenten te terroriseren.

Verder noemt Cribb de dreiging die uitging van het zogenaamde 'Indisch alternatief'. Hij wijst erop dat een ander historisch traject naar de onafhankelijkheid mogelijk was, namelijk

de vorming van een republiek onder leiding van de Indische gemeenschap. Per slot van rekening zijn er nogal wat republieken op de wereld – denk aan de Filipijnen en vele Latijns-Amerikaanse landen – die wortelen in een *mestizo*-cultuur. Volgens Cribb waren de Indonesische leiders zich van dit ‘gevaar’ bewust, hetgeen uitsluiting van en geweld tegen Indo’s (en ook Chinezen en Europeanen) tot gevolg had. De Republiek moest en zou *asli* (dat wil zeggen 100% Indonesisch) zijn.

Cribbs verleidelijke presentaties lijken in eerste instantie aannemelijk, maar bij nader inzien roepen zij toch ook kritiek op. Was het rechtssysteem in Nederlands-Indië wel veel particularistischer dan in de Franse en Britse koloniën en, zo ja, leidt dit dan inderdaad tot meer geweld? En hoe bedreigend was het ‘Indisch alternatief’ nou werkelijk? Deze op zich zelf belangwekkende theorieën worden in het aanstaande boek van Cribb hopelijk verder empirisch onderbouwd.

In het artikel ‘De economische dekolonisatie van Indonesië’ behandelt J. Thomas Lindblad het verloop van de *indonesianisasi* (het streven naar meer Indonesiërs in het *management*) en de nationalisering van de Indonesische economie in de jaren vijftig en begin jaren zestig. Hij schetst de wederwaardigheden van enkele belangrijke Nederlandse bedrijven, zoals de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), de handelsfirma Hagemeyer, de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM), de Nederlandse Handel Maatschappij (NHM; later ABN) en de KLM, in het nog maar net onafhankelijke Indonesië. Het dilemma waar de bedrijven mee worstelden, bestond uit de spanning tussen enerzijds de winstgevendheid, met bovendien goede perspectieven op de lange termijn, en anderzijds de toenemende inmenging van de Indonesische overheid, in de vorm van bureaucratische bemoeienis

en de eis tot *indonesianisasi*. Bovendien had de bedrijfsleiding te maken met stakingen en andere arbeidsonrust. Dit vergde nogal wat aanpassingsvermogen van de bedrijven. De strategieën die ze erop nahielden om zich te handhaven, zijn interessant om te lezen. Intussen was men van Indonesische zijde overtuigd van de noodzaak tot ontvoogding. De economie in Indonesië bestond echter niet alleen uit buitenlandse bedrijven. Al in de decennia daarvoor was vooral door Sumatranen de basis voor een eigen Indonesisch bedrijfsleven gelegd. In de jaren vijftig begonnen deze bedrijven op stoom te komen. Zij spelen ook in de tegenwoordige economie van Indonesië nog een belangrijke rol.

De verstrengeling van bedrijfsleven en politiek van heden ten dage dateert ook uit de revolutietijd. Het bleek voor Indonesische ondernemers voordelig te zijn, nauwe banden te onderhouden met de politieke machthebbers (maar de auteur maakt niet duidelijk waarom en hoe). Lindblad besluit zijn betoog met de stelling dat de Nederlandse en Indonesische visies op de economische dekolonisatie enorm verschilden. De Nederlanders zouden achteruit kijken naar het verleden, terwijl de Indonesiërs vooruit keken. Dit had tot gevolg dat men het tempo van verandering verschillend apprecieerde. Naar mijn mening had Lindblad nog een andere verklaring kunnen noemen, namelijk het grote verschil in sociaal-economische cultuur tussen Nederland en Indonesië. In Nederland was men volop met de wederopbouw bezig en wel degelijk op de toekomst gericht. Men hoopte groei te bereiken volgens een harmoniemodel. In de SER, opgericht in 1950, zaten politici, ondernemers en arbeiders gebroederlijk naast elkaar; arbeidsonrust was uit den boze. Vertegenwoordigers van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië zullen het moeilijk gevonden hebben met een

overheid en met arbeiders van doen te hebben bij wie steeds explicieter de confrontatie het ideaal was.

De romantiek van de eerste dagen van de onafhankelijkheid vinden we terug in het laatste artikel, van Alexander Supartono en Doreen Lee, getiteld ‘Door het oog van de nationalist’. Hierin wordt een korte presentatie gegeven van de collectie van het fotoagentschap IPPHOS. Het archief van deze particuliere onderneming bevindt zich thans in Jakarta en bevat zo’n 22.700 foto’s, waarvan er tot nu toe slechts 200 zijn gepubliceerd. De collectie is des te waardevoller, omdat de andere grote Indonesische beeldarchieven (van bijvoorbeeld Antara en Berita) de tijd niet hebben overleefd. Behalve dat de IPPHOS-fotografen aanwezig waren bij de grote momenten van de Republiek, hebben zij ook het leven van alledag vastgelegd: straatbeelden, de zelfkant en dansfeesten. Het volk is bijna altijd aanwezig op de foto’s – of in de vorm van een mensenmenigte, of als toeschouwer, of door het feit dat foto’s vanuit het perspectief van diezelfde menigte genomen zijn. Ik verheug me op het becommentarieerde fotoboek over dit interessante archief.

Margreet van Till

Noot

- 1 De tekst van Annie Lennox luidt: ‘Love is a stranger in an open car, to tempt you in and drive you far away.’

Dr Margreet van Till is historica. Zij promoveerde in november 2006 aan de Universiteit van Amsterdam op *Batavia bij nacht: Bloei en ondergang van het Indonesisch roverwezen in Batavia en de Ommelanden, 1869-1942* (Uitgeverij Aksant).

De Indonesische staatsgreep van 1965

Antonie C.A. Dake:

The Sukarno File, 1965-1967: Chronology of a Defeat.

Leiden/Boston: Brill, 2006 (*Social Sciences in Asia*, 9); xiv + 503 blz; 75,- euro;
ISBN: 90-0415-382-9

In de vroege ochtend van 1 oktober 1965 deden enkele onderdelen van het Indonesische leger een poging tot staatsgreep in de hoofdstad Jakarta. Onder leiding van luitenant-kolonel Untung vermoordden de rebellen zes hoge militairen en bezetten zij het Merdeka-plein, de luchtmachtbasis Halim en een radiostation. Untung gebruikte de radio om aan de bevolking bekend te maken dat de macht over de Republiek Indonesië voortaan in handen was van een – schijnbaar links-georiënteerde – revolutionaire raad, onder zijn eigen leiderschap. Maar de staatsgreep zakte al snel in elkaar. Al op 2 oktober hadden de opstandige troepen en hun leiders zich overgegeven of ze waren verdwenen.

Over de toedracht van de staatsgreep en wat er op 1 oktober precies gebeurde, is veel gespeculeerd. Er zijn weinig onduidelijke bronnen; een algemeen aanvaarde analyse is er nog altijd niet. Dat is weinig bevredigend voor historici en betrokkenen, want de poging tot staatsgreep had bijzonder grote consequenties. Antilinkse officieren domineerden voortaan nog sterker dan voorheen het leger; het leger als geheel ging over de staat heersen. De communisten kregen de schuld van de staatsgreep en werden vervolgd; die vervolging liep uit op een bloedbad, met naar schatting 100.000 tot een miljoen doden. President Soekarno verloor zijn macht en moest uiteindelijk zijn functie overdragen aan de legerleider Soeharto. Indonesië beëindigde

zijn gewapende conflict (*konfrontasi*) met Maleisië en Groot-Britannië, wat de weg opende voor de oprichting van de ASEAN en voor nauwere banden met Japan en de Verenigde Staten. De samenwerking met China, vóór de staatsgreep zeer belangrijk voor beide zijden, werd juist stopgezet.

Antonie Dake schrijft niet voor het eerst over de coup. Al in 1973 publiceerde hij een boek met daarin zijn interpretatie van de toedracht van de staatsgreep. Het meest opvallende aspect daarvan was dat president Soekarno als een soort wajang poppenspeler de initiatiefnemer geweest zou zijn. Soekarno zou Untung hebben aangezet tot de moord op de legerleiders, omdat die zijn machtspositie bedreigden. De communistische partij van Indonesië (PKI) zou weliswaar betrokken zijn geweest bij de coupplannen, maar hoofdzakelijk *via* Soekarno. In 1974 publiceerde Dake een aantal – ongeverifieerde – verslagen van de verhoren van Bambang Widjanarko, die van 1960 tot 1967 de adjudant van president Soekarno was. Na de dood van Soekarno in 1970 werd Widjanarko uitvoerig verhoord door het regime-Soeharto over Soekarno's rol in samenhang met de staatsgreep. Volgens Dake zou uit de verhoren blijken dat zijn Soekarno-these juist is.

In *The Sukarno File* geeft Antonie Dake een zeer gedetailleerde reconstructie van de gebeurtenissen rond 1 oktober 1965, met de Widjanarko-verslagen als bijlage. Daarnaast behandelt hij in verdere bijlagen een aantal vragen over de toedracht van de gebeurtenissen nog eens expliciet en presenteert hij een aantal andere primaire bronnen, zoals teksten van radiotoespraken en persconferenties. Zijn centrale stelling is nog dezelfde: Soekarno heeft de staatsgreep in gang gezet.

Omdat er zo weinig betrouwbare bronnen zijn, zijn alle interpretaties van de staatsgreep controversieel. Waar Dake Soekarno aanwijst als belangrijkste samenzweerder, wijzen anderen op Untung en zijn collega-coupplegers, op de PKI, op Soeharto of zelfs de CIA als verantwoordelijken. Er zijn ook belangrijke verschillen van mening over de vraag of de vermoorde generaals op het punt stonden *zelf* een rechts-georiënteerde coup te plegen. Hoewel Dake zijn stelling al in 1973 bekend maakte, lijkt hij weinig bijval gekregen te hebben van andere historici. In zijn nieuwe boek presenteert hij ook nieuwe bronnen: Amerikaanse archieven die voorheen gesloten waren, alsmede interviews die hij sinds het aftreden van Soeharto in 1998 heeft gehouden.

Het boek is zonder meer waardevol, in de zin dat de auteur belangrijke vragen stelt en die op een heldere manier beantwoordt. Hij geeft dank zij de opname van een aantal primaire bronnen in de bijlagen de lezer een boeiend inzicht in de complexiteit van de affaire. Of zijn interpretatie de juiste is, valt echter onmogelijk te beoordelen. Daarvoor zijn er ook nu nog te weinig verifieerbare bronnen beschikbaar. In veel gevallen geeft de auteur zinnige argumenten waarom iets op een bepaalde manier gebeurd zou kunnen zijn, maar gaat de stelligheid van zijn conclusies te ver. Dat lijkt in het bijzonder het geval wanneer hij concludeert dat Soeharto géén voorkennis had van de coup en dat de rechtse generaals niet óók een eigen staatsgreep van plan waren.

Frans Paul van der Putten

Frans Paul van der Putten is onderzoeker bij *Clingendael Asia Studies* (CAS) en het *Clingendael Security and Conflict Programme* (CSCP).

Welterusten bondgenoot

Rimko van der Maar:

Welterusten mijnheer de president.

Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973.

Amsterdam: Boom, 2007; 296 blz.; 19,50 euro;

ISBN (10) 90-8506-351-5;

ISBN (13) 978-90-8506-351-3

Er wordt wel beweerd dat de waarheid doorgaans het eerste slachtoffer is van een oorlog. Daaraan kan worden toegevoegd dat het vaak vele jaren duurt voor de volle waarheid over een oorlog aan het licht komt. Nauwgezet historisch onderzoek kan daarbij goede diensten bewijzen, zoals blijkt uit de studie over de Vietnamoorlog van Van der Maar. Hij onderzocht niet de oorlog zelf, maar de *meningsvorming* erover in Nederland. De blik op de publieke opinie is terecht: nooit eerder had deze een zo sterke invloed op het verloop van een oorlog. Sommigen menen zelfs dat de Verenigde Staten een militaire overwinning hadden kunnen behalen, als het thuisfront en de protestbeweging geen rol hadden gespeeld.

De beperking tot Nederland is onderzoekstechnisch zeer verdedigbaar. Van der Maar heeft vrijwel alle relevante bronnen kunnen onderzoeken en komt tot een haarscherp beeld. Waar nodig schetst hij wel de internationale context. Helaas blijft echter veel onuitgesproken waar het gaat om de internationale vertakkingen van de *protestbeweging*. Die ontleende haar betekenis immers aan zijn wereldomvattend karakter. Was er echt zo weinig wisselwerking over de landsgrenzen heen?

Welterusten mijnheer de president is in wetenschappelijk opzicht een aanwinst en bovendien buitengewoon plezierig leesbaar. In de amper tien jaren geschiedenis die beschreven wor-

den, trekt een sterk veranderend Nederland voorbij. In politiek, cultureel en maatschappelijk opzicht voltrekt zich in die jaren een omwenteling van een voor dit polderland ongekende hevigheid. Een jongerencultuur komt op, een generatieconflict wordt uitgevochten, de televisie verovert de huiskamers en gaat de meningsvorming domineren, de kerken lopen leeg, de ontzuiling slaat oude zekerheden weg en het *establishment* komt onder vuur te liggen. De democratiseringsgolf (formeel begonnen bij de invoering van het algemeen kiesrecht) bereikt eindelijk ook het buitenlands beleid. In de 'stille' jaren vijftig was het buitenlands beleid in handen van een selecte groep beroeps politici en diplomaten. Na de rumoerige jaren zestig was die kring voorgoed verbreed.

Van der Maar toont overtuigend aan dat de eerste protestdemonstraties nauwelijks effect hadden op de landelijke politiek. Rechtstreekse contacten tussen de demonstrerende academici (studenten én hoogleraren) en de beleidsmakers in Den Haag waren er hoegenaamd niet. Tien jaar later is dat beeld principieel anders, al verloopt de invloed van de straat nog vooral via de media.

Indringend is de beschrijving van het politieke klimaat in Nederland. In de Kamer overheerst, zeker in de jaren zestig, de Koude Oorlog. Ook de PvdA is er stellig van overtuigd dat Amerikaans optreden geboden is tegen het rode en het gele gevaar. De publieke opinie begint aan dit rotsvast standpunt te knagen, als beelden van de aanhoudende Amerikaanse bombardementen en het daarmee gepaard gaande menselijk leed via de televisie de huiskamers binnenstromen. De politieke elite wordt nerveus als bij verkiezingen herhaaldelijk verliezen

worden geïncasseerd. De oorzaak van die electorale verschuivingen ligt niet in het buitenlands beleid, maar wortelt in maatschappelijke onvrede. Het gevolg is niettemin dat de PvdA op zoek gaat naar een meer herkenbaar profiel dat sterker te vinden is bij ideologisch meer uitgesproken partijen als de CPN en de PSP. Vietnam is een dankbaar ijkpunt.

Aan de rechterzijde van het politieke spectrum is vooral het laveren van minister van Buitenlandse Zaken Luns opmerkelijk. Hij peinst er midden jaren zestig niet over de Amerikanen materieel te steunen. Zijn herinnering aan de Amerikaanse opstelling bij de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea is nog vers. Luns' houding heeft iets verongelijks: eerst *mochten* we ons niet meer bemoeien met Azië, dus nu *willen* we het niet meer. Bovendien hebben de Amerikanen hun bondgenoten niet vooraf geraadpleegd.

Zodra evenwel het Nederlands belang in het geding komt, omdat de Fransen Vietnam gebruiken om tweespalt te zaaien in de NAVO, stelt Luns zich vierkant achter de Verenigde Staten op. Nog later zal hij zelfs te kennen geven dat het Amerikaanse interventionisme niet ver genoeg gaat (inzake Cambodja, 1970). Maar de Kamer bespeelt hij met zalvende woorden over politieke oplossingen en Nederlandse vredesinitiatieven – waar overigens nooit iets van terecht is gekomen.

Van der Maar typeert de sfeer van begin jaren zeventig als 'een algemeen gevoel van onbehagen'. Dat is misschien wel de beste manier om de opstelling van de Nederlandse publieke opinie gedurende de Vietnamoorlog te typeren. Uit onderzoek (enquêtes, maar ook

analyse van brievenrubrieken) komt naar voren dat ergens tussen 1968 en 1972 een omslag plaatsvond. In de jaren zestig is er wel kritiek op het militaire geweld, maar pas in de jaren zeventig tekent zich een meerderheid af voor terugtrekking van de Amerikaanse troepen. Luns' opvolger Schmelzer protesteert zelfs openlijk tegen de kerstbombardeerten (1972). Dit markeert een historisch moment in de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen: het is voor het eerst dat Nederland de grote bondgenoot tegenspreekt. Je zou kunnen stellen dat de Vietnam-beweging daarmee haar hoogtepunt beleeft. Dit

glorieuze moment luidt echter tevens het einde van de beweging in. Nu er nationaal zo weinig meer te bereiken valt en ook het internationale toneel verandert (de Amerikaanse nederlaag nadert onafwendbaar), begint de protestbeweging te verdampen. Een praktische voortzetting (medische hulp aan Vietnam) is er nog wel, maar de politieke angel is eruit.

Terecht zinspeelt Van der Maar er in zijn Inleiding op, dat zijn studie actualiteitswaarde heeft. De rode draad die de jaren zeventig met het heden verbindt, betreft het vertrouwen in de Verenigde Staten als bondgenoot en het oordeel van de publieke opinie

over de eerbaarheid van de Amerikaanse motieven.

Op de tijdbalk tussen de inval in Normandië (1944) en de val van Saddam Hoessein (2006) ligt de val van Saigon (1975) precies halverwege. Het beeld van de Verenigde Staten in West-Europa verschoof in die periode sterk. De bevrijder en grote bondgenoot viel van zijn voetstuk.

Jan Jaap Kleinrensink

Drs Jan Jaap Kleinrensink, politicoloog en neerlandicus, doet onderzoek naar diplomatiek taalgebruik.

Historisch prisma van terreurbestrijding

Isabelle Duyvesteyn & Beatrice de Graaf (red.):

Terroristen en hun bestrijders, vroeger en nu.

Amsterdam: Boom, 2007; 178 blz.; 19,50 euro; ISBN: 978-90-85066-425-1

Wat is terrorisme? Het antwoord is omstreden, zowel in het recht als in de beleidspraktijk. De oude vraag wie vrijheidsstrijder is en wie terrorist, houdt de VN nog altijd verdeeld, evenals de vraag wat onder staatsterrorisme moet worden verstaan. Welke definitie men kiest, zo lijkt het, is in belangrijke mate politiek of ideologisch bepaald. Ook de sociale wetenschappen worstelen met de definitie. Bestaat er wel zoiets als terrorisme? Of moeten wij in plaats van aan een generiek verschijnsel veeleer denken aan context-specifieke verschijningsvormen, waarvan de verschillen belangrijker zijn dan de overeenkomsten? Hoe groot is de invloed van tijd en plaats?

Wie terrorisme wil bestrijden, zal het vanzelfsprekend eerst moeten

begrijpen. Voor dat begrip is een multidisciplinaire aanpak onontbeerlijk. Theologen, antropologen en sociologen dienen hun inzichten te confronteren met die van – onder andere – psychologen, politicologen en historici. Voor een analyse van het hedendaagse islamistische terrorisme, dat grensoverschrijdend van aard is, is bovendien een multinationaal perspectief noodzakelijk. Zo'n brede benadering stuit meestal op praktische problemen: het is organisatorisch ingewikkeld en duur, en het vergt onderzoekers die in meerdere talen, culturen, en disciplines thuis zijn. Geen wonder dat terrorisme dus vaak monodisciplinair wordt onderzocht.

Het is de verdienste van Isabelle Duyvesteyn, Beatrice de Graaf en hun co-auteurs dat zij een vergelijkend perspectief hebben gekozen. Hun oogmerk is de historische analyse van het terrorisme te verdiepen. De bundel bevat beschouwingen over het vroegmoderne Engeland; het negentiende-eeuwse Rusland;

staatsmacht en terrorisme vóór 1945; de Algerijnse oorlog (1954-1962); de stadsguerrilla in Zuid-Amerika en Duitsland in de jaren zestig; het linkse terrorisme van RAF, Rode Hulp/Rode Jeugd en Brigade Rosse; het Nederlands contraterorismebeleid sinds 1972; en de hedendaagse jihadistische dreiging in Nederland.

Historisch onderzoek kan ons zicht scherpen op het veelvormige verschijnsel dat terrorisme is, alsmede op de receptie ervan door overheid en samenleving. Dat overheden, zoals thans in veel landen gebeurt, de angst voor terrorisme kunnen benutten om hun gezag te versterken, bleek al in het 17de-eeuwse Engeland, zo komt in de bijdrage van David Onnekink naar voren. Terroristen en hun bestrijders leven dikwijls met een uiteenlopend beeld van de geschiedenis. Waar zij opereren op grond van een gemeenschappelijk historisch referentiekader, kan dit de effectiviteit van de terrorismebestrijding ten goede komen, zo laat Beatrice de Graaf zien in een boeiende bespreking van het linkse

terrorisme uit de jaren zeventig.

De stelling die diverse auteurs in deze bundel verbindt, is dat het hedendaags terrorisme (gedoeld wordt op de islamistische variant) niet nieuw is. Zij verzetten zich daarom tegen termen als catastrofaal terrorisme, zoals door Rosenthal en anderen gebruikt, die moeten aangeven hoe nieuw en uitzonderlijk het jihadistisch terrorisme is. Een (anonieme) medewerker van de AIVD wijst er terecht op dat islamisten met hun 'maakbaarheidsideologie' niet alleen in de traditie van de islam staan, maar ook in de westerse revolutionaire traditie. Een scherper historisch perspectief is om vele redenen gewenst. In zijn beschouwing over het Russisch terrorisme in de 19de eeuw merkt Bob de Graaff fijntjes op dat, anders dan sommige bestrijders van de extreme islam willen doen geloven, de Verlichting niet alleen goeds heeft gebracht.

De aanleiding voor dit boek is ('uiteraard', aldus de flaptekst) 11 september 2001 en de nasleep ervan. Nogal wat lezers zullen de bundel dus openslaan in de hoop te leren hoe deze gebeurtenis past in de historische ontwikkeling van het terrorisme, en welke lessen het verleden biedt die bruikbaar zijn in de strijd tegen het islamistisch terrorisme. Helaas worden deze vragen niet uitvoerig beantwoord. Weliswaar worden de Nederlandse ervaringen met islamistisch terrorisme scherpzinnig – zij het kort – besproken, maar een afzonderlijk hoofdstuk over aard, oorzaken, internationale ontwikkeling en bestrijdingsmogelijkheden van islamistisch terrorisme zou de bundel sterker hebben gemaakt. Over de oorzaken is bijvoorbeeld meer en interessanter geschreven dan de redacteuren in een paragraaf van hun slotanalyse aanduiden. Hoewel de diverse bijdragen veel lezenswaardigs bevatten, wordt de relevantie voor

de problemen van vandaag eerder aangestipt dan uitgewerkt.

De brug tussen de wetenschap en de praktijk, de lezer op de omslag in het vooruitzicht gesteld, blijft zo wat smal. Zo zou het interessant zijn geweest te onderzoeken op welke wijze de door diverse auteurs vastgestelde wisselwerking tussen terrorisme en contraterrorisme ook een rol speelt bij islamistisch terrorisme. Een harde aanpak, zo leert het verleden, werkt vaak contraproductief. De auteurs oordelen dan ook positief over de 'Dutch approach' van terrorisme (waarvan Paul Abels zelfs meent dat hij door de Britten zou zijn overgenomen). Maar als deze benadering een historische constante is in het Nederlands beleid, zoals wordt gesteld, hoe kunnen dan de recente veranderingen in het dreigingsbeeld in Nederland uit deze strategie worden verklaard?

Volgens Frans Willem Lantink is de geschiedenis van fascisme en nationaal-socialisme fenomenologisch gezien het interessantste hoofdstuk van de geschiedenis van terreur en terrorisme. Dat mag waar zijn wat de door Lantink besproken Europese geschiedenis vóór 1945 betreft, maar in een boek dat 'het' terrorisme pretendeert te behandelen, zou een analyse van de overeenkomsten en verschillen met hedendaags terrorisme in bijvoorbeeld de Arabische staten niet hebben misstaan.

Politologen als David Rapoport onderscheiden vier fasen in de geschiedenis van het terrorisme: een anarchistische, een anti-koloniale, een 'new Left wave' en een religieuze. Dat beeld vergt enige nuancering, zo blijkt uit deze bundel historisch onderzoek. Omgekeerd bieden de sociale wetenschappen inzichten die de historische analyse van terrorisme nog kan verdiepen. Over het effect van contraterrorisme is uit de studie van *insurgencies* bijvoorbeeld al heel wat

bekend. Ook in processen van radicalisering en deradicalisering is door niet-historici groeiend inzicht verworven. In een systematische bundeling van deze perspectieven ligt de sleutel tot het doorgronden van 'het' terrorisme, in al zijn diversiteit. Zo beschouwd is deze bundel een welkome nieuwe stap in de zoektocht naar passende multidisciplinaire conceptuele kaders.

Gijs de Vries

Drs G.M. de Vries is onder meer oud-coördinator terreurbestrijding van de Europese Unie. Hij is thans als onderzoeks-fellow in deeltijd verbonden aan het *Clingendael Security and Conflict Programme* (CSCP).

Terroristen van Europese bodem

Edwin Bakker:

Jihadi Terrorists in Europe, their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad - an exploratory study.

Den Haag: Instituut Clingendael, 2006
(Clingendael CSCP Paper No. 2); 74 blz.;
10,= euro

Rob de Wijk & Carla Relk:

Doelwit Europa. Complotten en aanslagen van moslimextremisten.

Amsterdam: Mets & Schilt, 2006; 204 blz.;
18,= euro;
ISBN: 978-90-5330-523-2

Het is opvallend hoe betrekkelijk weinig we nog maar weten over het 'jihad terrorisme' in Europa. Dit is des te opvallender aangezien de gevaren van de *jihad* soms aanleiding geven tot hartstochtelijke debatten in de media en de publieke sfeer. De publicaties van Edwin Bakker en van Rob de Wijk en Carla Relk proberen op enkele basisvragen een begin van antwoord te formuleren. Wie zijn die terroristen in Europa? Hebben ze een specifiek profiel? Wat is hun achtergrond? Wat willen ze? Wat denken ze?

Terrorismeonderzoekers, zoals de onderzoekers zelf aangeven, moeten het vaak doen met brokjes informatie die als een puzzel in elkaar gepast moeten worden. Vaak ontbreekt het *überhaupt* aan adequate, onpartijdige of juiste informatie. Op basis van een analyse van een lijst met gelukte, mislukte en verijdelde aanslagen en/of complotten proberen beide publicaties inzicht te krijgen in de werkwijzen, doelwitten en intenties van de terroristen. Terwijl Edwin Bakker 31 complotten tussen 2001 en 2006 selecteerde en op basis daarvan 28 netwerken analyseerde, met daarin 242 individuele *jihad*-strijders, kwamen Rob de

Wijk en Carla Relk tot een lijst van 48 complotten tussen 1994 en 2006.

Edwin Bakkers studie past de typologie van de Amerikaanse onderzoeker Marc Sageman toe op de Europese situatie. Zowel wat betreft de organisatie van de Europese netwerken als de biografie van de afzonderlijke *jihad*-strijders zijn er heel wat verschillen met Sagemans internationale groepen en strijders. Terwijl de 'globale' strijders van Sageman vooral getrouwde jonge mannen waren, die meestal niet behoorden tot de laagste sociaal-economische groepen, ontstaat er een ander beeld voor de Europese *jihad*-strijders. De meeste onder hen zijn niet getrouwd; ze zijn meestal niet zo heel jong meer en een aanzienlijk deel van hen heeft een crimineel verleden.

Eén van de belangrijkste vaststellingen van Bakker is dat de radicalisering van de Europese *jihad*-strijders vóór de toetreding tot een specifieke groep gebeurt. Deze Europese strijders zijn tevens steeds meer een 'echt' Europees product. Zowel hun radicalisering als rekrutering in een gewelddadige groep gebeurt zonder grote 'interferentie' van buitenaf. Het gaat dus niet om de import van 'buitenlandse ideologieën', maar eerder om een intern proces, dat vooral (maar niet uitsluitend) gedragen wordt door nauwe vriendschappen en/of familie. Deze inzichten zijn belangrijk, omdat ze de formulering van nieuwe beleidsmaatregelen mogelijk maken.

Uiteindelijk tonen beide studies aan dat er niet zoiets bestaat als een standaardprofiel van de *jihad*-terrorist en dit heeft uiteraard gevolgen voor een coherent en doeltreffend veiligheidsbeleid. Bakker stelt duidelijk dat een beleid gebaseerd op een vage profilering niet echt vruchtbaar zal zijn. We kunnen er zelfs van uitgaan

dat een vage profilering hele bevolkingsgroepen (in de eerste plaats de moslims met een Noord-Afrikaanse achtergrond) dreigt te stigmatiseren, wat de maatschappelijke problemen kan vergroten en het samenleven van moslims/Noord-Afrikanen en anderen kan bemoeilijken. Bakker lijkt te suggereren dat deze eerste verkennende studies van Europese *jihad*-strijders een beperkte waarde hebben. Verkennende studies die zich baseren op biografische informatie van *jihad*-strijders, zullen eerder leiden tot het formuleren van brede hypothesen en het aanduiden van tendensen dan duidelijke en welomlijnde praktische informatie bieden. Dit soort studies zal dan ook aangevuld moeten worden met meer kwalitatieve etnografische en vergelijkende studies.

Rob de Wijk en Carla Relk stellen in hun studie op diverse plaatsen vast dat de religieuze factor van de *jihad*-strijders weliswaar duidelijk aanwezig, maar niet determinerend is. De auteurs tonen op een overtuigende manier aan dat politieke grieven centraal staan in het begrijpen van de *jihad*-strijders. Juist om de *jihad*-strijders niet buiten het veld van het politieke, en dus rationele, te duwen, spreken de auteurs wijselijk niet in simplistische termen over 'botsingen der beschavingen', 'onmogelijke verzoening tussen islam en/of het Westen' of een 'gevaar van de islam'. Aangezien de *jihad*-strijd niet beperkt wordt tot religieus sektarisch gedrag, wordt er minder gesproken over het hoe van de rechtvaardiging en meer over het waarom van de oorzaken. Daarom pleiten De Wijk en Relk ook eerder voor terrorismebeheersing dan terrorismebestrijding. Aangezien het onmogelijk is alle vormen van geweld en mogelijke aanslagen tegen

te houden, is het desalniettemin belangrijk prioriteit te geven aan de organisatie van goed functionerende inlichtingendiensten die proberen potentiële netwerken te infiltreren en te neutraliseren voor ze tot daden kunnen overgaan. Tegelijkertijd, en dat is eveneens één van de belangrijkste aanbevelingen, pleiten de auteurs, terecht, ervoor de lokale moslimgemeen-

schappen niet te stigmatiseren en te vervreemden. De moslimpopulaties in Europa bij de samenleving betrekken en ervoor zorgen dat de extremisten uit de gemeenschap worden geïsoleerd, lijkt een veel betere, rationeler en een democratischer optie dan het doemdenken en verketteren van 'de islam', zoals – spijtig genoeg – te veel politici in Europa in hun jacht naar

kiezersstemmen lijken te doen.

Sami Zemni

Sami Zemni is hoogleraar aan de vakgroep Studie van de Derde Wereld van de Universiteit Gent en coördinator van de *Middle East and North Africa Research Group* (MENARG). Hij publiceerde onlangs bij Uitgeverij Acco te Leuven het boek *Politieke Islam, 9/11 en Jihad*.

Kernwapens te koop

Gordon Corera:

Shopping for bombs. Nuclear proliferation, global insecurity and the rise and fall of the A.Q. Khan network.

Londen: Hurst & Company, 2006; 290 blz; \$ 28,= (hb);

ISBN: 01-95304950

Vanuit proliferatie-oogpunt kan Abdul Khan een mooi curriculum voorleggen. Hij is vader van één van de negen kernwapenarsenalen die de wereld telt (Pakistan); hij is tevens voor een groot deel verantwoordelijk voor een tweede arsenaal (Noord-Korea); en misschien nog wel voor een groter percentage verantwoordelijk voor de volgende in het rijtje (Iran). Gordon Corera, BBC-journalist, heeft over de rol van Khan een zeer verhelderend en leesbaar boek geschreven. De meerwaarde ervan ligt voornamelijk in het aantonen van het bestaan en de werking van *nucleaire proliferatienetwerken*. Hieronder wordt verstaan een cluster van privé-organisaties (bedrijven, individuen), die meestal met oogluikende toestemming van staten, (aanzienlijk veel) geld verdienen aan de export van *know-how* en materialen die noodzakelijk zijn bij de productie van kernwapens. Het boek toont de

minder belichte kant van de verspreiding van kernwapens, in het bijzonder de aanbodzijde.

Corera's boek is opgebouwd aan de hand van het leven van Khan. Zo passeren in chronologische volgorde Khans spionage-activiteiten in Europa in de eerste helft van de jaren zeventig, het vervaardigen van 'de islamitische bom' in Pakistan en vervolgens zijn activiteiten met Iran, Noord-Korea en Libië de revue. De Amerikaanse openbaring van Khans rol in de queeste van Libië heeft hem uiteindelijk de nek omgedaan. Niet zozeer omdat het voor de eerste maal ging om de uitvoer van vrijwel volledige wapensystemen, maar wel omdat non-proliferatie in die tijd voor de Amerikanen als prioriteit werd beschouwd in de relatie met Pakistan. Dat laatste kon bijvoorbeeld niet gezegd worden van de jaren tachtig (communisme) en de eerste jaren na 9/11 (terrorisme).

Dit proces heeft het perverse gevolg dat Pakistan ervoor moet zorgen dat de Verenigde Staten afhankelijk zijn van Pakistan. Zolang dat het geval is, zullen de Amerikanen Pakistan economisch steunen en tegelijkertijd niet te veel druk uitoefenen op dat land om zijn proliferatie-activiteiten stop te zetten.

Wanneer die afhankelijkheidsrelatie er niet meer is, zoals in 1990 (na het einde van de oorlog in Afghanistan), draaien de Verenigde Staten de geldkraan dicht. Deze negatieve ervaring wenst het huidig regime in Islamabad niet opnieuw mee te maken. Corera insinueert – waarschijnlijk terecht – dat het dan ook niet toevallig is dat Bin Laden nog niet gevonden is door Pakistan. Mocht hij immers gevonden zijn, dan zou Pakistan veel Amerikaanse voordelen zien verdwijnen.

Boeiend te lezen is ook dat Khan kind van zijn tijd was. Hij werd geboren in India, maar moest op zijn elfde samen met zijn ouders het land ontvluchten. Dat was voor Khan een traumatische ervaring. Wanneer India in 1971 Pakistan opnieuw aanvalt, worden de nationalistische reflexen van Khan opnieuw aangewakkerd, te meer daar hij toen aan zijn doctoraat werkte in het buitenland (en wel aan de Katholieke Universiteit Leuven, een detail dat de auteur niet vermeldt) en de hele saga van grote afstand moest volgen. Toen werd het voor Khan duidelijk dat een Pakistaanse bom een volgende oorlog zou kunnen voorkomen. Wanneer India in 1974 een zogenaamd civiele nucleaire explosie uitvoert, biedt Khan zijn wetenschappelijke spionagediensten aan

zijn land aan. De rest van het verhaal is bekend. Hij slaagt erin als werknemer bij URENCO (in Nederland) geheime documenten te ontfutselen, in het bijzonder omtrent het verrijken van uranium. Ruud Lubbers, die toen minister van Economische Zaken was, werd naar eigen zeggen tegengehouden door de CIA om Khan te laten arresteren. Volgens Amerikaanse bronnen was dat niet het geval en was de Nederlandse regering gewoon verrast dat Khan met de geheimen op de loop ging, althans volgens Corera.

In de context van de actuele toestand in Iran is het interessant te vernemen dat er ook al stemmen waren opgegaan in de regering-Carter om Pakistan preventief te bombarderen. Joseph Nye, thans prof.em. van Harvard University en destijds bevoegd voor deze materie in de regering, besloot wijselijk deze plannen geen kans te geven, 'omdat een en ander te risicovol was'. Ook andere aspecten in verband met Iran komen aan het licht. Zo beschrijft Corera hoe Rafsanjani, die in het Westen thans bekend staat om zijn kritiek op het nucleair beleid van president Ahmadinejad, indertijd het Iraanse kernwapenprogramma nieuw leven heeft ingeblazen, en misschien toch niet zo negatief staat tegenover het Iraans nucleair programma als de Westerse media suggereren. Verder wordt bevestigd dat Pakistan en Noord-Korea respectievelijk nucleair materiaal en ballistische raketten naar elkaar exporteerden. Zo vloog Khan persoonlijk dertien maal naar Noord-Korea.

Pas eind 2003 werd de druk door Washington zodanig opgevoerd, dat president Musjaraf, die toch al niet zo'n beste persoonlijke relatie met Khan had, Khan onder huisarrest geplaatst heeft, nadat deze eerst op televisie zijn spijt had moeten betuigen. Men kan zich echter de vraag

stellen – maar dat laat de auteur in zijn boek na – of een dergelijk figuur geen zwaardere straf had moeten krijgen.

Corera komt tot de kern van de zaak wanneer hij besluit: 'The failure to de-legitimize or devalue nuclear weapons [...] merely adds to their mystique and the desire to acquire them.' (blz. 247) Deze conclusie sluit ook wonderwel aan bij het begin van het boek, waar hij peilt naar de motieven van Khan om Pakistan aan de bom te helpen. Niet zozeer zijn religieuze identiteit (moslim), maar een fundamenteel onrechtvaardigheidsgevoel dat bepaalde staten zich het recht toeëigenen kernwapens te verwerven, en tegelijkertijd de rest van de wereld verplichten ervan af te zien, heeft hem ertoe aangezet zijn leven zo'n beslissende wending te geven.

Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom het boek (te) weinig aandacht heeft voor 'safeguards' en andere export-verhinderende maatregelen die al tientallen jaren worden genomen door de IAEA en de staten die daarbij zijn aangesloten. Impliciet komt echter naar voren dat deze preventieve benadering dweilen met de kraan open betekent. Landen die echt gemotiveerd zijn kernwapens te verwerven, komen er vroeg of laat toch wel aan, zeker als er geen non-proliferatienorm bestaat, of wél bestaat, maar deze norm *de facto* grotendeels wordt ondermijnd door staten die al wél kernwapens bezitten en openlijk beweren dat ze van vitaal belang zijn voor hun veiligheid. Een betere reclamespot voor dergelijke wapens is er niet. Non-proliferatie kan alleen succesvol zijn met een zeer vérgaand verificatiesysteem. Zo'n systeem kan slechts tot stand worden gebracht als het verschil tussen kernwapenstaten en niet-

kernwapenstaten wordt opgeheven, en er dus maar één categorie overblijft. Voor alle duidelijkheid: die van de niet-kernwapenstaten.

Tom Sauer

Tom Sauer is docent Internationale Politiek aan de Universiteit Antwerpen.